

³ Канун и начало войны: Документы и материалы/ Сост. Л. А. Киришнер. – Л., 1991. – С. 39.

⁴ Постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 19 квітня 1943 року спеціальні відділи НКВС СРСР були реорганізовані у відділи контррозвідки “СМЕРШ” (“Смерть шпионам”).

⁵ *Смыслов О.* Генерал Абакумов. – М.: Вече, 2005. – С. 266.

⁶ *Теплицын В. Л.* “СМЕРШ”: операции и исполнители. – Смоленск: Русич, 2000. – С. 315 – 316.

⁷ Захоронения советских граждан на территории Вольной земли Саксония. – Дрезден, 2008. – С. 10.

⁸ Захоронения советских граждан на территории Вольной земли Саксония. – Дрезден, 2008. – С. 15–16.

Рассмотрены первые итоги участия Украины в международном гуманитарном проекте “Советские и немецкие военнопленные и интернированные. Изучение вопросов истории Второй мировой войны и послевоенного периода” на примере работы Центрального архива высших органов власти и управления Украины.

Ключевые слова: Вторая мировая война; военный плен; Объединение “Саксонские мемориалы”; ЦГАВО Украины; электронная база данных.

The article deals with the first results of Ukraine’s participation in the International humanitarian project “The Soviet and German prisoners of war and interned persons. The study of questions concerning the history of the Second World War and after the war period” by the example of the work of Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.

Keywords: the Second World War; a military captivity; Association “Saxon memorials”; TSDAVO of Ukraine; an electronic database.

УДК 930.253:94(477.43/.44)“1941/1945”

П. Я. СЛОБОДЯНЮК*

ЄВРЕЙСЬКІ ЖЕРТВИ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлено трагічні події німецько-фашистського антисемітизму, нищення євреїв на Поділлі в роки Другої світової війни.

Ключові слова: антисемітизм; гетто; фашизм; Друга світова війна; Поділля.

У Європі ситуація була для євреїв надзвичайно складною. Антисемітизм набрав все більшого розмаху, досягав своїх найвищих обертів, переходив у ранг державної політики цивілізованих держав. У багатьох

---

* *Слободянюк Петро Якович* – кандидат історичних наук, доцент, директор Державного архіву Хмельницької області.

європейських містах масові єврейські погроми здійснювалися на ґрунті наклепів і чуток про те, що євреї знахарством убивають людей, отруюють криниці.

Найвищого рівня антисемітизм досягнув у Німеччині, де у центр державної політики, ідеологічної доктрини нацизму, практичної діяльності Гітлер поставив переслідування і повне знищення євреїв. Нацисти в Німеччині переслідували євреїв, ув'язнювали в концтабори тощо. В окремих німецьких містах євреїв заганяли до синагог та молитовних будинків і спалювали живими. В ніч з 9 на 10 листопада 1938 р. Німеччиною прокотився страшний єврейський погром, під час якого було зруйновано 1400 синагог, пограбовані єврейські будинки і магазини, побиті вікна у тисячах єврейських шкіл і установ, понад 30 тисяч євреїв було кинуте до концтаборів. Нацисти назвали цей шабаш “Кришталевою ніччю”. У Відні було зруйновано 42 синагоги і заарештовано 7800 євреїв. З Австрії втекло 100 тисяч, із Чехословаччини – 25 тисяч, із Німеччини – 300 тисяч євреїв¹. Усі ці антисемітські трагедії були обґрунтовані расистською доктриною неповноцінності єврейської нації і рас, що підлягали фізичному знищенню.

Фашисти цілеспрямовано готувалися до знищення єврейського народу; про “вирішення єврейського питання” неодноразово у своїх виступах наголошував Адольф Гітлер, зокрема, в січні 1939 р. він заявив, що чим швидше буде вирішена єврейська проблема в Європі, тим буде краще, а результатом війни буде знищення єврейської раси в Європі. “Остаточне вирішення єврейського питання” на території східних окупованих територій здійснювалося нацистами відповідно до директиви від 13 серпня 1941 р.².

Усі антисемітські акції нацистів, політика єврейського геноциду стали можливими із мовчазної згоди Сталіна. Зближення СРСР із Німеччиною, підписання в Москві 23 серпня 1939 р. договору про ненапад і його ратифікація Верховною Радою СРСР 31 серпня 1939 р. означали (крім розмежування сфер інтересів СРСР та Німеччини і “політично-територіальної” перебудови в окремих країнах Європи) припинення критики в СРСР ідеології нацизму і його расистської теорії, абсолютне замовчування політики Гітлера щодо інших народів. У 1940 р., наприклад, в СРСР було заборонено виконувати зі сцени 4200 творів мистецтва, на які падала підозра в антифашистському змісті³.

Події Другої світової війни не тільки не змінили ситуацію, а ще більше розпалили антисемітизм у його найжорстокіших і найганебніших формах.

Переслідування євреїв у Західній Європі (Німеччині, Чехії, Австрії) змушували їх шукати порятунку в інших краях – у Польщі, Литві, на Волині, Поділлі, в усій Україні. Шукати порятунку серед слов'ян, щирих і доброзичливих гречкосіїв, у яких національними якостями мен-

талітету були милосердя, доброта і співчуття, взаємоповага і безмежна працьовитість. Українці, які споконвічно перебували під чужоземним гнобленням, і у цей важкий час не втратили великої щирості людських взаємин, високої духовності.

1941 р. нацисти прийняли рішення про знищення усіх 11 млн. європейських євреїв. Було створено чотири спеціалізованих групи (ейнзац-групен), яким доручалося знищення комісарів, євреїв і циганів. Група “А” діяла у Прибалтиці та на Ленінградському напрямку; група “В” – у Білорусії і московському напрямку; група “С” – в Україні; група “Д” – в Молдові та півдні України, в Криму і на Північному Кавказі.

Перед війною в Україні проживало понад 3 млн. євреїв. Приблизно 2,9 млн. радянських євреїв не встигли евакуюватися й опинилися на захоплених фашистами територіях. Їх чекала жахлива доля: масовий геноцид виявив себе у жорстоких розправах і знущаннях у тюрмах, стражданнях у гетто та концтаборах.

Після введення нацистами “нового порядку” на окупованих землях євреї повинні були зареєструватися (повідомити прізвище, стать, вік, адресу) та носити на грудях ліворуч та на спині жовті шестикутні зірки. Євреям заборонялося виїжджати за межі своєї місцевості чи змінювати місце проживання, користуватися тротуарами, громадським транспортом, автомобілями, місцями і закладами відпочинку, відвідувати концертно-видовищні установи, школи, володіти автомобілями і радіоприймачами, проводити кошерний забій худоби; євреї-лікарі, ветлікарі, аптекарі мали право займатися медичною практикою тільки серед євреїв. Євреям заборонялося працювати адвокатами, займатися банківськими і грошовими обмінними операціями, лихварством, посередництвом, торгівлею. Все майно єврейського населення підлягало конфіскації.

Категорично заборонялося будь-яке співробітництво між вермахтом і єврейським населенням та використання євреїв для надання вермахту будь-яких послуг. Військовим органам ні за яких обставин не дозволялося видавати євреям документи, які підтверджували зайнятість їх власників на роботах для потреб вермахту. Військовослужбовцям заборонялося спостерігати і фотографувати акції зондеркоманд, розстріли євреїв.

Євреїв було виселено із сільської місцевості та сконцентровано у містах; так, на території сучасної Хмельниччини були створені 27 гетто, які євреям залишати заборонялось. Продовольством і предметами першої необхідності гетто постачалося у мінімальній кількості – лише для підтримки існування. В гетто діяло єврейське самоуправління – юденрати.

Напередодні війни в Полонському районі Хмельницької області, наприклад, проживало майже 10 тис. євреїв. 1 вересня 1941 р. в при-

вокзальному лісі фашисти розстріляли 4 тис. євреїв. Восени 1941 р. біля містечка Понінка кати вбили 2400 євреїв, 25 червня 1945 р. було страчено 1270 заручників єврейського гетто. У двох могилах в лісі поховано розстріляних фашистами євреїв із с. Новолабунь⁴.

Жахливі події відбувалися 1941 р. в Дунаєвецькому районі Хмельницької області: 31 серпня в містечку Миньківцях німецькі фашисти розстріляли 1840 євреїв; 1 вересня під Сокильцем було розстріляно 1224 євреїв, у Смотричі – 1441, Балині – 264, Шатаві і Макові – 1218, на залізничній станції Дунаївці – 117 чоловік (26 сімей) єврейського населення. У грудні 1941 р. за відмову вантажити зерно в Дунаївцях німці повісили на телефонних стовпах 20 євреїв-юнаків, а потім ще 200 євреїв. Згодом фашисти живими замурували понад 2,3 тис. євреїв у Дем'янковоцьких фосфоритних шахтах, понад тисячу розстріляли під Чаньківським лісом, більше 600 чоловік живими засипали землею в льосі. Неподалік колишнього єврейського колгоспу “Педекс” окупанти розстріляли 17 сімей змішаної з євреями крові (68 чол.)⁵.

Майже 1,6 тисч. євреїв розстріляно у Віньківцях⁶, 30 тис. євреїв Поділля, Угорщини, Чехословаччини розстріляні у Кам'янці-Подільському⁷. Понад 20 тис. безневинних мирних громадян, серед яких була велика кількість євреїв, розстріляні і закатовані у Старокостянтинові⁸.

Наприкінці 1942 р. на єврейське кладовище у м. Кам'янці-Подільському фашисти звезли з країн Західної Європи дітей віком 4–8 років і поховали їх у спільній могилі (понад 500 дитячих трупів)⁹.

Не будемо описувати страшних епізодів масових убивств євреїв, про них повідано багато. Лише зауважимо, що не слід звинувачувати українців в тому, що начебто більшість євреїв загинуло від рук українців. На нашу думку, ці звинувачення несправедливі. Безліч документально-фактологічних матеріалів свідчать про те, що українське населення зазнало ще більших втрат, ніж євреї. Юдофобство в Україні ще в довоєнний період втратило своє соціальне підґрунтя, про що свідчать факти допомоги українців єврейським родинам в роки нацистської окупації.

Багато українських сімей, ризикуючи життям, рятували від фашистської розправи приречених, передавали продовольство і одяг до гетто, надавали притулок євреям. Такі приклади відомі по всій Україні, зокрема, у селах Віньковоцького, Летичівського, Ізяславського, Полонського районів, містах Хмельницькому і Кам'янці-Подільському, Старокостянтинові, ряді населених пунктів Вінницької, Волинської, Тернопільської, Київської та інших областей.

Знищення євреїв було державно-військовою доктриною Гітлера, а у вермахті були створені спеціальні військово-жандармські підрозділи (групи “А”, “Б”, “С”, “Д”), які мали матеріально-технічні засоби, пройшли ідеологічну підготовку, діяли за відповідними інструкціями. Хоча, ніде правди діти – й серед українців були перевертні, зрадники,

які служили фашистам, переслідували і розстрілювали мирних громадян і партизанів, відправляли до рейху українських юнаків і дівчат.

Крім того, втрати єврейського населення могли б бути меншими, якби не такою масовою була єврейська покірність. Чи не внаслідок такої покірності тисячі євреїв мовчки, без опору йшли на смерть?

Антисемітська політика нацистів була чужою для українського народу. Українці зі співчуттям ставилися до євреїв, допомагали у важку воєнну годину. Не даремно нині у єврейському світі серед тих, хто рятував євреїв під час війни, чи не найбільше українців удостоєно почесної єврейської відзнаки “Праведник народів світу”.

Україна, її населення серед усіх республік колишнього СРСР зазнала найбільших втрат у війні. Незліченними були людські жертви та матеріальні збитки. Під час тимчасової німецько-фашистської окупації лише з Хмельницької (колишньої Кам’янець-Подільської) області на каторжні роботи до Німеччини було вивезено 117230 мирних жителів. Тільки з Волочиського району було уярмлено 3982 чол., Новоушицького – 5237, Довжоцького району 7195 чоловік. Насильно загнані до Німеччини українці були безправними рабами, невільниками концтаборів, чорноробами на підприємствах, у сільському або домашньому господарстві. Сума збитків, заподіяних окупантами народному господарству Хмельниччини становила 18556 млн. крб. (в старому масштабі цін).

За роки окупації фашисти та їх спільники тільки на території Кам’янець-Подільської області вбили і закатували 222 тисячі мирних громадян, близько 256 тисяч військовополонених. Окупанти вивезли з області на каторжні роботи до рейху понад 117 тисяч юнаків та дівчат^{10, 11}.

Німецько-фашистські загарбники та їх посібники знищили і зруйнували у Кам’янець-Подільській області 51 театр, 920 шкіл, 366 дитячих закладів, ряд культових приміщень. Фашистами повністю спалено 27 сіл і знищено їх жителів¹². Усього в роки війни загинуло 7 млн. українців¹³.

У нацистських таборів смерті в Україні загинуло 3,5 млн. євреїв, розстріляно на місцях 1,5 млн., майже мільйон було закатовано в гетто, а також померло при депортаціях, переміщеннях, від епідемій, голоду. Під час Другої світової війни гітлерівці знищили майже 6 млн. євреїв Європи¹⁴.

Як вважають єврейські історики, Адольф Гітлер бачив у євреях особливий клас, що панує в СРСР, та був переконаний, що комуністична ідеологія і Радянський Союз як об’єкт реалізації даної ідеології – лише знаряддя в руках євреїв, які готуються до захоплення всього світу¹⁵.

Війна, німецько-фашистська окупація стали найжахливішою трагедією єврейського народу за всі часи його існування. Масове винищен-

ня, неприхований геноцид, небачені знущання над єврейським людом донині лякають світ жорстокістю, садизмом і варварством.

¹ *Арад Ицхак*. Холокауст. Катастрофа европейского еврейства (1933–1945): Сб. статей. – Иерусалим, 1990. – С. 16-17.

² Уничтожение евреев в СССР в годы немецкой оккупации (1941–1945): Сб. докум. и матер. – Иерусалим, 1992. – С. 46–58.

³ Советские евреи пишут Илье Эренбургу 1943–1966 гг. / Ред.: М. Альтшудер, И. Арад, Ш. Краковский. – Иерусалим, 1993. – С. 74–86.

⁴ Полонному 1000 років: Матер. міжнар. наук.-практ. конфер. 15–17 червня 1995 р., м. Полонне / Редкол.: Винокур І. С. (гол.), Слободянюк П. Я., Трубчанінов С. В. (наук. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 69.

⁵ *Оліневич С. С.* Окупація Дунаєвеччини в роки Великої Вітчизняної війни // Тези доп. респ. наук.-практ. конфер. “Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля” / Редкол.: Винокур І. С., Прокопчук В. О. (відп. ред.), Ситар А. Й. – Дунаївці, 1993. – С. 60–62.

⁶ Газета “Радянський патріот” (Віньківці). – 1994. – 17 липня.

⁷ Газета “Шолом Алейхем”. – 1995. – 4 листопада.

⁸ Південно-східна Волинь: наука, освіта, культура: Матер. регіон. наук. краєзн. конф. / Редкол.: Осінський В. Г. (гол.), Журко О. І. (наук. ред.), Блажевич Ю. І. та ін. – Хмельницький: Поділля, 1995. – С. 201.

⁹ Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.): Зб. документів і матеріалів. – Львів: Каменярь, 1969. – 414 с.

¹⁰ Державний архів Хмельницької області, ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-28570, 88 арк.

¹¹ Там само, ф. Р-683, оп. 2, спр. 39, арк. 90-93; Поділля в роки Великої Вітчизняної війни: Зб. док. і матер. – Львів: Каменярь, 1969. – С. 320, 322.

¹² *Кащенко О.* Доля “нацистського золота” / Кащенко О. // Поділля. – 1997. – 26 грудня.

¹³ *Слободянюк П. Я.* Єврейські общини Правобережної України: Наук. істор.-етнолог. видання / Слободянюк П. Я. – Хмельницький, 2005. – С. 331.

¹⁴ *Рут Сэмюэльс.* По тропам еврейской истории / Рут Сэмюэльс. – Иерусалим: Б-ка-Алия, 1990. – С. 329–330.

¹⁵ *Арад Ицхак*. Холокауст. Катастрофа еврейства (1933–1945): Сб. статей, – Иерусалим, 1990. – С. 62–58.

В статье освещены трагические события немецко-фашистского антисемитизма, истребления евреев на Подолии в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: антисемитизм; гетто; фашизм; Вторая мировая война; Подолье.

The article deals with the tragic acts of Nazi anti-Semitism, the destruction of Jews in Podillya during the Second World War.

Keywords: anti-Semitism; ghetto; the Second World War; Podillya.